
Smiljana ŠUNDE

PRESELJENJE
PODGORANA BLIŽE
MORU – DRUGA
STRANA MEDALJE

Uspješno turističko mjesto s oko 1300 stanovnika (prema prvim podacima Popisa stanovništva 2011.), s brojnim hotelima i apartmanima, kavanicama, restoranima i šetnicama, s napuštenim starim kamenim kućama – obroncima Biokova, zelenim (a od velikog požara 14.–15. listopada 2011. i izgorjelim) maslinicima i borovim šumama – je li Podgora samo to?

Naravno da je to samo jedna strana medalje. O drugoj, dosad prešućivanoj, bit će riječi u ovome radu.

U razdoblju od pola tisućljeća (1511.–2006.¹) potres na Makarskom primorju 11. siječnja 1962. bio je jedan od pet najjačih na hrvatskim prostorima.² Naziva ga se ‘potresom u Makarskoj’, tada općinskom središtu, no treslo se cijelo Primorje, a najjači je udar, sa znatno više srušenih i oštećenih objekata, bio u Podgori i Drašnicama. Prema tadašnjim tehničkim mogućnostima epicentar se nije mogao precizno odrediti, a u novije vrijeme smješta ga se u more ispred toga područja.³ Na navedenoj internetskoj adresi navodi se da je jačina potresa bila 9 stupnjeva Mercallijeve (op.a.: MCS) ljestvice. Budući da ne postoje službeni podatci niti o trajanju potresa, poslužimo se Ribičićevim⁴ zapisima: udar od 7. siječnja trajao je 7, a onaj od 11. siječnja 30 sekundi (Ribičić, 1994., 115, 118). U trenutku obaju velikih udara autorica ovoga teksta nije se zatekla u Podgori, pa ne može svjedočiti o potresima (osim o nekoliko manjih u idućim mjesecima), no kasniji događaji potaknuli su je na dugogodišnje prikupljanje svjedočenja i zapisa.

1 Podatci obuhvaćaju razdoblje do 2005., a budući da poslije toga u Hrvatskoj nije bilo većih potresa, može se govoriti o točno pola tisućljeća.

2 Na <http://www.jutarnji.hr/sedam-najjacih-potresa-u-hrvatskoj/13678/>

3 Izjava voditelja Seizmološke službe RH, mr. sc. Vlade Kuka – razgovor s autoricom 5. 3. 2012. u Geofizičkom zavodu PMF-a Sveučilišta u Zagrebu.

4 Fra Aleksandar Ribičić iz Franjevačkog samostana u Zaostrogu bio je svjedok potresa.

Jedno od rijetkih zabilježenih svjedočenja ostavio je ondašnji podgorski župnik, don Vicko Velić, koji je u trenutku prvoga potresa, 7. siječnja u 11.03, u župnoj crkvi slavio nedjeljnu svetu misu, započetu u 10.30 sati. Sve je, piše don Vicko, teklo uobičajeno, a onda: *Iznenada se začuo daleki jači dubinski tutanj i prije nego se iko od nas prisutnih mogao snaći i odrediti karakter te jezovite prijeteće tutnjave, osjetili smo strahovito jaku trešnju koja je odmah izazvala otpadanje lagane žbuke sa crkvenog plafona i zidova, tako da smo svi bili obavijeni tim dimom od praha i nismo mogli jedni druge vidjeti ni par metara u blizini. (...) Ovakova jaka intenzivna trešnja trajala je više sekunda, a nama je izgledalo kao da se drma čitava utroba zemlje. Sve se je zanjihalo i zidovi crkve i oltari, a da i ne napominjem sve sitnije lagano pričvršćene predmete u crkvi, od kojih je mnogi uz tutnjavu pao na pod crkve, što je izazivalo još jaču buku i stvaralo još veću paniku. Uspio sam samo reći: narode, sklanjaj se uz zidove i pod zidove u ispovjedaonice, dok od prašine nisam mogao nikoga opaziti, a ni oni mene na oltaru. Nastala je opća vika i zapomaganje, dok su djeca počela plakati i jaukati. (...) Ja sam napustio oltar i poletio u sakristiju, a kada sam čuo iz predvorja crkve zapomaganje i plač, izletio sam van među izbezumljeni i preplašeni narod koji je uz svoj strah ublaživao dječji, pa sam i ja počeo svih hrabriti. Tada je već prestala ona jaka duboka trešnja, ali još ne i tutnjava, jer tek kada smo se našli van crkve i pogledali prema brdu nad nama, Gučvi, opazili smo sami dim koji nam je skrivao vidik planine i podplaninskih predjela i tamošnjih kuća.*⁵ O potresu koji je uslijedio nakon četiri dana, tj. u četvrtak 11. siječnja, don Vicko nije ostavio zapis. Taj drugi potres u Podgori odnio je jednu žrtvu – na kućnom pragu poginuo je 20-godišnji postolar Emil-Luka, sin jedinac Ivana Marinovića Lukina i Franke rođ. Kurtić Jakovljeve. Da 7. siječnja nije bilo prvoga, lakšeg i upozoravajućeg udara, poslije kojega su ljudi uglavnom boravili izvan kuća i u prizemljima, jer se nitko nije usuđivao spavati na gornjim katovima – žrtava bi u drugom potresu, toga hladnog i kišnog jutra 11. siječnja u 6.05, zacijelo bilo više.

Sve događaje iz sredine 20. st. Podgorani i danas određuju prema potresu.⁶

Stara je obiteljska kuća navika, sigurnost, mir, ishodište, ukorijenjenost. Iznenada se sve to moralo napustiti i otići u neizvjesnost. Od potresa se bježalo u žurbi i u

5 Arhiv Dekanata Makarskog primorja – dopis don Vicka Velića od 12. 5. 1962.; opširnije – Šunde (2001.), 42-44.

6 Spominje se potres, iako je zapravo riječ o dvama većim i nizu manjih potresa.

panici prema moru. Paniku je izazivao i strah: odjednom su mnogi „znali“ da bi, navodno, mogao proraditi i vulkan, a priča se širila dalje kao, tobože, provjerena tvrdnja. Slične su se priče širile i u mjestima Gornjega Makarskog primorja (Ribičić, 1994., 120). Strah je rastao i zbog buke, prašine i dima, što su stvarali veliki odroni kamenja sa strmoga Biokova. Nekoliko očevidaca kazivalo je da je u praskozorje, u vrijeme drugoga potresa 11. siječnja, među biokovskim vrhovima Višeć i Stupica u jednom trenutku prema nebu suknuo i nestao visoki plamen, pa odmah za njim još jedan.⁷

Mobilizirani su mlađi muškarci – trebalo je do morske obale voditi ili nositi starce, bolesne i djecu, a poslije evakuacije stanovništva pripaziti na kuće i na stoku. Šest dana poslije drugoga potresa u novinama je objavljena vijest: *„Iz Podgore je danas upućen poziv svom sposobnom stanovništvu ovog porušenog područja da se vrati još u toku današnjeg dana. Na ovom području veliki broj stoke je napušten, a imovina stanovnika izložena propadanju, pa je potrebno što prije prihvatiti stoku i osigurati imovinu“* (Novi list, 17. 1. 1962.). Svejedno, nije prošlo bez krađa iz pojedinih kuća. Dio stoke pušten je van, da ne uginu od gladi, ali to je za posljedicu imalo uništene nasade u vrtovima. No, dosta je stoke i uginulo, pa ju je trebalo zakopavati, kako bi se spriječila pojava zaraznih bolesti.

Dio postradalog stanovništva smješten je u tuzlansko odmaralište⁸ u Podgori, ali najveći je dio evakuiran izvan mjesta. Uz pomoć brodova Jugoslavenske ratne mornarice (dalje: JRM) iz Ploča i Splita evakuacija je usmjerena u mnoga mjesta diljem Hrvatske, uglavnom u hotele i odmarališta duž obale, od Splita do Pule i Rovinja. Dio školske djece evakuiran je s nastavnicima u Zagreb, a dio je čak privremeno smješten u Beč. Veći broj izbjeglica smjestio se kod rodbine, ponajviše u dalmatinske gradove. Oni, pak, koji nisu imali mladih članova obitelji – smješteni su u Bazanu (Dom za starije osobe) u Makarskoj. Bazana je bila puna starijih Podgorana – bračnih parova, udovaca, udovica, neoženjenih i neudanih, koji su ondje i ostali. Poslije mjesec ili dva evakuirani su stanovnici bili premješteni u mjesta i objekte bliže Podgori, te su tako u svega

7 Prema izjavi voditelja Seizmološke službe RH mr. sc. Vlade Kuka – u razgovoru s autoricom, 5. 3. 2012., te seizmologinje mr. sc. Anđelke Milošević – u razgovoru s autoricom, 6. 2. 2012. – slične su pojave plamena u vrijeme potresa moguće, a zabilježene su i u vrijeme potresa u Furlaniji 1976.

8 Danas hotel „Salines“. Zanimljivo je da podgorskim stradalnicima nisu bila otvorena vrata podgorskih hotela, nego su ih vlasti uputile dalje u zbjeg.

tri do četiri mjeseca poslije potresa pojedine obitelji bile preseljavane iz mjesta u mjesto i po nekoliko puta.

U Državnom arhivu u Splitu (dalje DAS) čuva se *Popis evakuiranih Podgorana* (DAS, NOK Makarska, Upravni odjel 1/IX, br. 603; Popis je napisan pisanim strojem), no u njemu je vrlo malo preciznih podataka o evakuiranima. Naime, Popis vrvi pogreškama, počevši od brojnih netočno upisanih prezimena. Primjeri: Ančić (upisano kao Aničić), Bebek (Bedek), Borić (Bović, Barić), Dean (Dian), Gareljić (Garelić), Jakić (Jokić), Jugović (Jugarić), Karlović (Karčević), Kržanić (Križanić), Kujundžić (Hajundžić), Kurtić (Kudžić), Lasić (Zasić), Lunjević (Runjević), Marinović (Matinović), Miličić (Milišić), Mrkušić (Markušić), Mrsić (Mušić), Radojković (Radiljković), Radonić (Radović), Rako (Roko), Sisarić (Bisarić, Lisović), Skako (Škobo), Stojković (Stojanović), Sumić (Šumeć, Šumoć, Šumić, Sunić, Simić, Sumičić), Šunde (Šunda, Šude, Puda), Vela (Bela, Vila, Velić), Vodanović (Bogdanović), Vrsaljko (Vrsljak, Vrodljko, Veseljko), Vulinović (Kulinović, Buljinović).⁹ Još više ima netočno upisanih imena; ima i pogrešno upisanih godina rođenja, a dosta je osoba kojima godina rođenja nije ni upisana. Uz to ima osoba, pa i obitelji, koje su upisane po dva puta, te je stoga teško ustanoviti čak i ukupan broj evakuiranih.

U doba potresa 1962. za tu se prirodnu nepogodu na veliko još rabila stara riječ trešnja. Ondašnji 70-godišnjaci i 80-godišnjaci, tj. osobe rođene u posljednja dva desetljeća 19. st., kazivali su da tako jaku trešnju nisu u *svome viku* zapamtili, a i da njihovi stari nisu takvo što pamtili ni njima pripovijedali. Spominjali su trešnju i kao Božji *kaštig* (kaznu) za sve što se radi(lo) naopako. Nekoliko ih je kazivalo o *velikoj trešnji koja je u stara vremena razorila cilu Podgoru, da nije osta ni kamen na kamenu*. Očigledno se to odnosilo na najjači i najpoznatiji potres na području današnje Hrvatske, koji je 1667. razorio Dubrovnik. Taj potres nanio je i Podgori velike štete, a zabilježen je u Makarskom ljetopisu iz 1667.: *Miseca aprila na 6. – bi velika trešnja zemlje da se mnoge carkverazpukoše i kuće a čeljad pobiše. U Podgoricarkva Svisveti pade je polovina i u jedno(j) kući ubiše stine dite* (Soldo, 1993., 38; Stojković, 1933., 102). Iako je i poslije toga potresa bilo promjena u životu mjesta (nekoliko stotina metara niže od stare – u Sridi sela – sagrađena je nova župna crkva, a zatim i novo

9 U pojedinim slučajevima autorica je uspjela rekonstruirati o kojim je prezimenima i obiteljima riječ samo zahvaljujući imenima članova obitelji, premda ni imena nisu uvijek upisana ispravno. Jamačno je Popis radio netko tko nije poznao prezimena Makarskog primorja. Moguće je da je to bio koji pripadnik JRM-a.

groblje Sutikla¹⁰ na morskoj obali), one ni izdaleka nisu bile ni mogle biti slične onima koje će se dogoditi nakon gotovo tri stoljeća. Stoga se potres 1962. u Podgori danas doživljava kao razdjelnica, možda i ne toliko zbog samoga potresa, koliko zbog brojnih promjena koje su uslijedile poslije njega. Život se odjednom stubokom promijenio, a stresovi su bili preveliki, osobito za starije stanovništvo. Neposredno poslije potresa, pa i do kraja te godine, više je ljudi, i u zbjegu i u samoj Podgori, umrlo zbog stresa.¹¹ No, ni mlađima nije bilo lako: izgubili su ishodišta, sigurnost obiteljskih domova, mjesta igre, odrastanja, školovanja, sazrijevanja, osjećali su se iskorijenjenima.

Prema Popisu stanovništva 1961. Podgora je imala 1621 stanovnika. Stambenih zgrada u klasičnom smislu nije bilo, postojale su samo obiteljske kuće. Mjesto se sastojalo od nekoliko većih zaselaka: Srida sela (dijelovi: Selo, Kržanići, Kurtići, Deanovi, Teraševi, Banovi), Marinovići (Marinovići, Ivančevići, Borići, Babići, Vodanovići, Buzetići, Vrutak-Šundići, Ščekići), Gornja mala (Vranješevi, Sumići, Kula, Pivčevići), Vruja (Jakići, Letišići, Miličići, Kunčevići, Mišići, Beroševići, Vrsajkovi, Čakje), Šuškovci (Šuškovci, Sankovi, Kolundići, Ravnice) i Kraj, kao najmlađi zaselak (Porat, Nolići, Kokićevići, Mrkušići). Administrativno, crkveno, prosvjetno-kulturno i obrtničko-uslužno središte bilo je u Selu. Kroz zaselak Sridu sela, dotičući još dva zaseoka, prolazila je cesta Split-Metković(i)-Dubrovnik.¹² Brodskom linijom Podgora je svakodnevno bila povezana s Makarskom i s Pločama.

Do potresa svaka je obitelj obrađivala masline i vrtove, a većina ih je imala i vinograde, pa se živjelo od poljoprivrede (proizvodnja ulja, vina, rakije, suhih smokava, višanja, lavandina ulja, rogača, badema, povrća) i ribarstva (na koje su bili usmjereni vlasnici ribarskih brodova i čamaca, nastanjeni uglavnom u zaseoku Kraj, a u manjem broju i u ostalim dijelovima Podgore). Za svoje potrebe svaka je podgorska obitelj imala kozu ili ovcu radi mlijeka te kokoši radi jaja i mesa, mnoge su radi mesa uzgajale i po jednu svinju, a gotovo svaka kuća imala je magarca ili mazgu za prijenos raznih tereta. Dio se stanovništva bavio obrtom i

10 Na tome se mjestu spominje i postojanje ranijih, srednjovjekovnih grobova (Kunac, 1997., 94, 99).

11 Podatci iz matičnih knjiga i vlastiti zapisi autorice za 1962.: bilo je 14 smrtnih slučajeva, no jamačno nisu ubilježeni baš svi koji su umrli u zbjegu, tj. izvan Podgore. Tako je 4. dan poslije evakuacije prva umrla Antica-Tone Mrsić rođ. Nolić, a 16. dan Pavica Šunde rođ. Ban, obje u zbjegu u Splitu.

12 Jadranska magistrala, čija je trasa prolazila bliže moru, završena je i puštena u promet 1964. godine.

uslužnim djelatnostima, bilo je veleposjednika,¹³ bilo je i državnih službenika te iseljenika-povratnika s inozemnim mirovinama. Zaselak Kraj imao je nekoliko hotela i pansiona, sagrađenih između dva svjetska rata i nacionaliziranih poslije Drugoga rata, a pojedine su se obitelji bavile i iznajmljivanjem soba turistima. Tu je postojala i Ribarska zadruga, poslovala je i jedna od tri uljare (izgradili je di-oničari iz cijele Podgore), dok su druge dvije uljare bile u zaseocima Čakje i Marinovići, bilo je i nekoliko manjih privatnih mlinova za masline te otkupna stanica za viš-nje. Brojni su Podgorani bili pomorci, a nije bilo ni jedne kuće iz koje nije bilo iseljenika u prekomorskim zemlja-ma, osobito u Novom Zelandu. Podgora je bila i jedno od najznačajnijih hodočasničkih mjesta Srednje Dalmaci-je – hodočastilo se sv. Vicencu, rimskom mučeniku, čije se sveto tijelo čuva u (ondašnjoj) župnoj crkvi Svih sve-tih u Selu.¹⁴ Tako se može govoriti i o vjerskom turizmu, jer su mnoge obitelji, osobito one nastanjene bliže župnoj crkvi, ugošćivale hodočasnike (Šunde, 2001., 30, 35-38, 44-58). Župa Svih svetih postojala je najmanje od 1603. (Stojković, 1939., 108), no možda je bila i starija.¹⁵ Prva (župska) škola osnovana je 1735. (Kovačić, 1990., 241), a uza župnu crkvu mještani su početkom 1930-ih izgradili veliku školsku zgradu.¹⁶ Manja područna škola sagrađena je sredinom 20. st. na Kraju (samo 4 pučka razreda, na-kon kojih su učenici do potresa 1962. odlazili u školu u Selo). Više je obitelji živjelo i od vodeničarskih usluga, jer su u Podgori, koja obiluje prirodnom izvorskom vodom, postojale 24 mlinice¹⁷ (Šunde, 2003., 177-181). Sva zemlja bila je obrađena, sva hrana bila je domaća (ekološka) i po-stojala je mala potreba za kupovinom živežnih namirnica (osim riže, soli i žigica). Živjelo se u skladu s prirodom, onako kako je ideal tek danas, nakon što je civilizacija uči-

- 13 Nazivajući ih kulacima, komunistička ih je vlast tretirala kao državne neprijatelje, tjerajući ih krajem 1940-ih te 1950-ih godina u Seljačku radnu zadrugu, koja je, srećom, ipak propala.
- 14 Poslije potresa uz more je 1964. izgrađena nova podgorska župna crkva Uznesenja Marijina.
- 15 Crkveni je arhiv uništavan više puta, pa je teško utvrditi godinu uteme-ljenja župe.
- 16 Podgorska je škola bila središnja za nekoliko okolnih sela: Tučepi, Drašnice, Igrane i Živogošće. U zgradi je sada sjedište Javne ustanove Park prirode Biokovo. Mještani su doprinosom i radom sami gradili i Zadrugni dom (s kino-dvoranom, plesnom dvoranom, uredima, otku-pnom stanicom); nažalost, jedna neodgovorna osoba jednim je nepromišljenim (?) potezom pera 1980-ih prepisala Dom na lokalno komu-nalno poduzeće, poslije prodano privatniku.
- 17 Žito se dovodilo na mazgama i magarcima iz cijeloga Makarskog pri-morja. Gotovo sve su mlinice radile do potresa.

nila krug i svijet počeo spoznavati prave vrijednosti zdrave hrane. U Podgori je još 1898. sagrađeno nekoliko javnih česmi, a 1932. izgrađen je novi vodovod s većim brojem novih česmi (*Zgodopisje župe Podgora*). Te je godine 15–20 posto domaćinstava uvelo vodu u kuće ili ispred njih.

Stare podgorske kuće građene su na čvrstom terenu, s fasadama okrenutim suncu i moru. U tradicijskoj gradnji kamen je bio osnovni građevni materijal, a tek između dva rata poneki manji objekt građen je od betona (najčešće su to bile izdvojene kuhinje). Postojali su dvori, tj. dvorišta, bilo kao skupina zgrada (za više obitelji) ili kao stojna kuća s gospodarskim zgradama (za jednu obitelj). Bio je to oblik mediteranske kulture, za koju Miličić tvrdi da se njezine *konstruktivne i estetske vrijednosti mogu diferencirati po narodima i pokrajinama, a čak i pojedina manja ili veća mjesta imaju svoje estetske i konstruktivne karakteristike* (Miličić, 1955., 100). Miličić piše i o obveznim vanjskim stubištima za ulaz na prvi kat kuće, o sularima¹⁸ i odrinama, dvovodnim krovovima, rasporedu prozora, o konobama, dimnjacima i o svemu što je svojstveno dalmatinskoj seoskoj arhitekturi, čak piše o unutarnjem rasporedu prostorija i o pokućstvu (Miličić, 1955., 106, 133-156), a gotovo svaka podgorska stara kuća može se uklopiti u te modele. Tradicijske su životne vrijednosti u Podgori poštovane u svakom pogledu, društvo je imalo mnoga patrijarhalna obilježja, stari su običaji obdržavani, premda je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata u pojedinim segmentima to bilo narušeno djelovanjem rigidnih komunističkih vlasti. No, sav taj ustaljeni način života poremećen je upravo tréšnjom, koja je bila ravna kataklizmi.

Potresom pogođenu i, zbog evakuacije, gotovo pustu Podgoru sredinom siječnja obišao je i predsjednik države, Josip Broz Tito, s pratnjom. Nije moguće utvrditi je li on to predložio ili nije, ali činjenica je da je tadašnja mjesna i općinska vlast, pozivajući se na Tita, zabranila obnovu srušenih i oštećenih stojnih kuća.¹⁹ Odlučeno je da će se između mora i trase buduće Jadranske magistrale morati graditi nove kuće, što je većina ljudi primila s nevjericom. Za gradnju će se, govorilo se, dijeliti dugoročni krediti, ovisno o šteti nastaloj na kućama.

No, šteta je procjenjivana dok je trajao zbjeg, u vrijeme kada vlasnici nisu bili u Podgori, pa je stupanj ošte-

18 U podgorskom govoru: solari.

19 Slično je bilo i u susjednim Drašnicama, no u susjednim Tučepima kuće su bile manje oštećene, pa je gradnja kuća uz more počela kasnije i preseljenje se odvijalo postupno, poslije puštanja u promet Jadranske magistrale.

ćenosti mogao biti procijenjen isključivo izvana. Već je tu počela nepravda, jer su pojedine kuće bile više oštećene izvana, a manje iznutra, ali bilo je i obrnutih situacija. Uskoro je uslijedio još jedan šok: visina kredita ne će biti proporcionalna nastaloj šteti na kućama, nego će dobiti svi jednako: svaki čelnik obitelji 300, a svaki daljnji član obitelji po 100 tisuća starih dinara kredita. Takvim izjednačivanjem i istodobnim određivanjem mjesta gdje će tko graditi kuću u kojoj će provesti ostatak života, vlast je poništila stoljećima stvarane materijalne i socijalne razlike²⁰ među stanovništvom. Sama procjena štete imala je, moglo bi se zaključiti, svrhu da se prikupe skupni podatci na temelju kojih će se lakše tražiti i dobiti novac iz proračuna i od pomoći koja je za postradale pristizala iz svih krajeva Hrvatske, a ponešto i iz ostalih krajeva Jugoslavije.²¹ Odlučeno je također i da će se sav iznos kredita davati u građevnom materijalu, a vraćat će se u godišnjim novčanim obrocima. No taj građevni materijal²² jedva je dostajao za grube građevinske radove na kućama.

Dok je trajao zbjeg, do početka ljeta 1962., vlast je određivala lokacije za gradnju novih kuća uz more, ne pitajući kome što i gdje odgovara. Tako su nasilno rastavljene mnoge obitelji, srodnici i susjedi. Čak ni vlasnici zemljišta uz more nisu imali pravo prvenstva gradnje na vlastitom zemljištu, nego su morali graditi ondje gdje je odredila vlast. Podgorka Pere P. tek se uz fizičke prijetnje predstavnicima vlasti uspjela izboriti da sagradi kuću na malom dijelu vlastitoga zemljišta, dok joj je veći dio, od nekoliko tisuća četvornih metara, oduzet za gradnju hotela. Obitelj Slavka L. prošla je gore: kada ni nakon niza molbi nije uspjela dobiti dopuštenje za gradnju na vlastitom zemljištu, gdje je zatim dopuštenje dobila druga obitelj, kuću je počela graditi na drugoj svojoj zemljišnoj parceli. No vlast je svakako htjela spriječiti taj „zločin“ gradnje na vlastitom zemljištu i srušila je kuću, već izgrađenu do pola.

20 U prvoj polovini 20. st. mnogi su povratnici iz iseljeničtva donijeli veće uštedevine, pa su proširivali i podizali stare te na svojem zemljištu gradili nove kuće, drugi pak ni nakon više godina rada u iseljeničtvu nisu donijeli nikakvu uštedevinu i živjeli su jednako skromno i siromašno kao i prije odlaska. Potomci ovih potonjih ili onih rijetkih koji uopće nisu odlazili raditi u prekomorske zemlje, do potresa su živjeli u malenim prizemnicama, a 1962. dobili su iste iznose kredita kao i oni kojima su uništene i po dvije dvokatne kuće.

21 Autorici nije poznato kako je bilo u drugim mjestima Makarskog primorja, no Podgorani su osobito prigovarali izgradnji tada luksuzne nove zgrade Službe društvenog knjigovodstva u općinskom središtu Makarskoj. Većina je procjenjivala da je zgrada izgrađena novcem namijenjenim postradalima od potresa.

22 Samo cement, vapno i željezo.

U otprilike 60–70 posto slučajeva vlasnici novoproglašena građevinskog zemljišta uz more bili su stanovnici zaseoka Kraja, na čijim kućama nije bilo većih oštećenja od potresa, pa oni nisu morali graditi nove kuće. Njima je, dakle, zemlja oduzeta i određene su lokacije za gradnju, a onima koji su morali graditi prepušteno je da se s vlasnicima nagode o cijeni. Nagodbe su često bile vrlo bolne: bilo je ucjena vlasnika, a bilo je i inatljivih, ogorčenih oštećenika-graditelja koji uopće nisu htjeli platiti zemljište. Tako su pojedinci platili i preplatili (bilo da su plaćali novcem ili su u zamjenu davali svoje zemljište u omjeru 1:2 ili čak i 1:3), dok su pojedinci plaćali tek nešto malo, a neki čak ni do danas nisu platili ništa. Zbog toga je dolazilo do većih sukoba i razmirica između vlasnika zemljišta na kojemu su kuće građene i graditelja novih kuća, što u pojedinim slučajevima traje do danas. Osim tako neriješenih imovinsko-pravnih odnosa među pojedinim obiteljima, animozitet se prenosio i često traje i do danas među cijelim dvjema grupacijama: Sejanima (onima iz Sela) i Krajanima (onima s Kraja), i jednih i drugih uvjerenih u krivnju suprotne strane. Moglo se činiti kao da su oni iz Sela silom htjeli graditi ondje gdje im je određeno, a istina je bila da su dovedeni silom. Činjenica je uz to i da je po novom rasporedu stanovanja nekadašnje višestoljetno središte Podgore postalo periferija, dok je periferija postala središtem, a to stradalnicima iz Sela također nije bilo lako prihvatiti.

Ni tu nije bio kraj mukama onih koje je potres učinio beskućnicima. Budući da im je trebalo vremena za gradnju kuća, lokalna je mjesna i općinska vlast donijela odluku da će se na privatnom (naravno, oduzetom) zemljištu na predjelu Jurićevcu sagraditi nekoliko paviljona za privremeni smještaj izbjeglica. Gradnja paviljona počela je krajem veljače (Urlić, 2012., 55), a grubi građevinski radovi završeni su do početka ljeta 1962., pa su se izbjeglice tada postupno počeli useljavati u paviljone. Bilo je planirano da će se poslije iseljenja tih beskućnika paviljoni urediti za smještaj turista, što se i dogodilo.²³

Smještaj u paviljonima bio je prema načelu: jedna obitelj – jedna soba. Paviljoni su građeni od betonskih bloketa, zidovi su bili neožbukani, za cijelo paviljonsko naselje WC je bio na otvorenom – poljski s nekoliko rupa u dasnama, a voda također na otvorenom, s nekoliko slavina okrenutih prema buri. U sobama su u procjepu između bloketa zabijani čavli koji su služili umjesto vješalica i ormara. Ponešto od pokušaja i posuđa stradalnici su donijeli iz svojih kuća, a pojedine su obitelji kuhale i vani, između dva kamena.

23 Danas je to hotel *Mediteran*.

Na gradilištima svojih kuća stradalnici su najprije izgradili improvizirane barake za držanje alata i građevnog materijala, pa je gradnja mogla početi. Prve su se obitelji počele useljavati u nedovršene kuće ujesen 1962., no dosta je kuća građeno ili na podvodnom terenu ili na stranama prodolina,²⁴ pa je tu priprema terena za gradnju trajala znatno dulje. Stoga je veći broj obitelji mogao napustiti paviljone tek početkom iduće godine, kada je počelo i uređenje paviljona za potrebe turizma.²⁵ Oni koji do tada nisu uspjeli završiti ni grube radove na svojim kućama, preseljeni su u odmaralište „Sirena“.²⁶ No ni tu se nije smjelo ostati više od nekoliko mjeseci, pa su se pojedine obitelji odatle vratile u svoje potresom oštećene kuće u Selu, premda su ove imale rupe u zidovima, a ponekad i samo pola krova. Druge pak obitelji nastanile su se u barakama na svojim gradilištima i tu ostale po više mjeseci, neke čak i cijelu zimu 1963./64. godine. U nove kuće useljavali su se dok one nisu još bile ni ožbukane, niti su imale priključke za struju i vodu, a često nisu imale ni prozore ni vrata, nego su na te otvore domačice vješale stare pokrivače. Uz to, još tijekom gradnje novih kuća počela je devastacija starih kuća u Selu. Nedostatak novca za gradnju natjerao je stradale da iz starih kuća nemilice trgaju podove i te daske upotrijebe za barake i za građevinsku armaturu, dok su unutarnja vrata, a ponekad i prozore starih ugrađivali u nove kuće. Usporedno je, dakle, tekla gradnja novih i razgradnja starih kuća, iz kojih su čak trgane i električne instalacije. Oštećene od potresa, zatim od atmosferilija, pa devastirane, a onda i godinama zapuštane, te su kuće poslije jeftino prodavane.²⁷

Svemu lošemu bila je uzrok sila, ali mnogo pogubnija od prirodne bila je sila rigidne vlasti. Svedjedno, nekoliko pojedinaca nije pristajalo na preseljenje ni uza silu ni prijetnju (čak ni prijetnju pištoljem, koju je doživio jedan od njih). Tako su se iz zbjega u svoje stare kuće prkosno vratili Stipe J., Milivoj K., Ivan J., Marko S., Matija V., Ivka V., Antica P. i Vice L. (kao pojedinci ili kao bračni parovi), te

24 U planiranju i rasporedu lokacija za gradnju nije se vodilo računa o konfiguraciji i kvaliteti terena, a zbog nedostatka novca i zahtjeva brze gradnje, nije se provodila hidroizolacija/drenaža, što je kasnije uzrokovalo brojne probleme kod nadogradnje ili uređenja tih kuća.

25 Obitelji koje su još ostale u paviljonima dobile su pismene naloge da se moraju iseliti najkasnije do 15. siječnja 1963. (jedan od tih dokumenata posjeduje Tinka Fistanić rođ. Borić).

26 Odmaralište je izgrađeno na mjestu srušenoga predratnog hotela „Sirena“.

27 Poslije nekoliko godina pojedini su vlasnici htjeli otkupiti svoje stare kuće, ali nikome to nije uspjelo.

ih nikakve prijetnje, pa ni zamolbe njihove djece ili druge rodbine, nisu mogle nagnati da odu iz svojih kuća.²⁸ Uz to bilo ih je barem desetak koji su, kad su već izgradili nove, češće i dulje boravili u starim kućama, mučeći se kojekako da ih obnove. U ljeto 1962. tlo se još nije bilo posve smirilo i osjetilo se nekoliko manjih potresa.

Potres i posljedični zbjeg, a onda i problematična zabrana obnove oštećenih i obveza gradnje novih kuća, bili su okidač za daljnje trajno iseljavanje. Podgora već jest bila jedno od najiseljelijih mjesta u Hrvatskoj. Prema autoričinoj evidenciji, odmah poslije potresa trajno su se iselile 24 obitelji s ukupno 92 člana: čak se 8 obitelji (s 33 člana) iselilo u Novi Zeland, 9 obitelji (33 člana) odselilo se u Makarsku,²⁹ a 7 se obitelji (26 članova) odselilo u druge gradove.³⁰ Iselili su se također i mnogi pojedinci, mahom mladi muškarci. Računajući i pojedince-starce ili starice ili pak starije bračne parove koji su smješteni u Dom za starije osobe u Makarskoj – u roku od 3-4 mjeseca Podgora je odjednom umanjena za oko 120 stanovnika. Na 1621 stanovnika to je mnogo i može se usporediti sa situacijom 1815., kada je u razdoblju od svega tri mjeseca broj Podgorana smanjen za 82 – toliko je, naime, stanovnika umrlo od kuge.³¹ No broj stanovnika je poslije potresa 1962. ipak donekle očuvan. Izgrađeno je, naime, nekoliko novih hotela, gdje se zaposlio dio Podgorana, ali puno više zaposlenih bilo je iz okolnih mjesta – iz Tučepi, Drašnica i Makarske, zatim iz Dalmatinske zagore, a kasnije i iz Bosne i Hercegovine. Time je izmijenjena demografska slika, uključujući i nacionalnu strukturu. Do potresa su, naime, u Podgori živjeli samo Hrvati te dva priženjena Srbina i jedna Čehinja, dok pripadnika drugih nacionalnosti nije bilo. Za usporedbu – 2001., kada su u Podgori živjela 1534 stanovnika, osim Hrvata bilo je: 10 Albanaca, 11 Bošnjaka

28 Jedan od spomenutih često je pisao pisma svojoj iseljenoj djeci u Australiju i Novi Zeland. Pisma je ubacivao u poštanski sandučić na staroj poštanskoj zgradi u Selu, no sandučić nije nitko praznio. Kada su niza godina i poslije njegove smrti sandučić strgnuli sa zida i otvorili ga, bio je pun neodaslatih pisama tužnoga i prkosnog oca.

29 Većina je ondje već imala nekretnine.

30 Obitelji koje su se iselile: u Novi Zeland – Erceg (poslije nekoliko godina dio se obitelji vratio), Herceg, Jugović, Letica, Lunjević, Rosandić, Sumić, Vela; u Makarsku – Ban, Borić, Livajić, Juretić, Pavlinović, Pivac, Sumić (2 obitelji), Vodanović; u Split, Šibenik i Zagreb – Borić (2 obitelji), Kuzmičić, Nola, Rosandić, Sapunarić, Šunde.

31 Državni arhiv Zadar, *Matična knjiga umrlih župe Podgora 1802.–1830.*; Autorica procjenjuje da je Podgora u doba kuge imala oko tisuću stanovnika (Nadbiskupski arhiv Split: *Popis Castri Podgora 1802.* te matične knjige toga doba).

ka, 1 Slovak, 5 Slovenaca, 19 Srba, 10 ostalih, a 13 ih se nije nacionalno izjasnilo.³²

Godinu – dvije poslije potresa lokacijske dozvole za gradnju kuća pokušali su dobiti pojedinci koji su se u proljeće 1962. odselili iz Podgore, no njihovim molbama nije udovoljeno, te su oni definitivno odustali od povratka. Za razliku od njih, nekoliko podgorskih oficira JNA i onih koji su bili bliski vlasti uspjelo je dobiti lokacije za gradnju kuća na nacionaliziranom zemljištu, premda su te kuće imale služiti samo za odmor.

U ljeto 1962. pripadnici inženjerskih jedinica JNA gradili su u Podgori novi vodovod, trasa kojega je vodila od najvećih podgorskih izvora ispod litice Poganovac podno Biokova pa do mora. Kaptirani su svi veći izvori na toj trasi, pa je automatski prestao dovod vode u mlinice vodenice, te su one odmah prestale raditi.³³ Uz to duž trase vodovoda, odnosno duž potoka koji se napajao iz tih izvora, postojali su brojni vrtovi, tzv. *vodeni vrtli*, u kojima su rasle sve vrste povrća. Ti su vrtovi natapani pomoću posebnog, doduše zastarjelog, sustava navodnjavanja. Osim uzgoja za vlastite potrebe, brojne su obitelji živjele od prodaje povrća na makarskoj tržnici, opskrbljujući ljeti i podgorske hotele i odmarališta. Oduzimanjem vode bila je ugrožena egzistencija tih podgorskih obitelji (mlinari i uzgajivači povrća).³⁴

Kada se jednom naruši uobičajeni životni tijek, tradicija i način života, kada se ljude nasilno iskorijeni iz njihovih „staništa“, onda sve počne teći drugim smjerovima. Zaokupljeni gradnjom krova nad glavom, ljudi su imali sve manje vremena za svoje stare domove, vrtove, vinograde i maslinike. Istina, u početku se radilo usporedno, ali to je iziskivalo nadljudske napore. A kada su nove kuće bile tek poluuređene, počelo se i s iznajmljivanjem barem po jedne sobe, pa postupno po dvije i više. Kada se pak uvidjelo da je za iznajmljivanje soba potrebno manje muke od rada na zemlji, većina je počela zapuštati zemlju, te se

32 *Popis stanovništva, kućanstava i stanova RH 2001.*, Stanovništvo prema narodnosti i vjeri, po naseljima, Županija Splitsko-dalmatinska, Državni zavod za statistiku, 60-61.

33 Od ukupno 24 mlinice nekoliko ih je bilo zatvoreno već od 1950-ih godina, uglavnom stoga što su im vlasnici bili iseljeni.

34 Kada je poslije nekoliko godina izgrađen regionalni vodovod Cetina–Neretva, spomenuti podgorski vodovod iz 1962. jednostavno je priključen na novu trasu, pa su ogorčeni Podgorani negodovali da im se, u zamjenu za vodu sumnjive kvalitete iz Cetine, oduzima vlastita zdrava voda. Mjesecima su sprečavali radove na regionalnom vodovodu, čak osnivali i straže koje su noću zasipale već iskopane robove za polaganje vodovodnih cijevi. Policijski postupci i presude Suda za prekršaje sloмили su taj oblik otpora.

okrenula unosnijem turizmu. Razvoj turizma utjecao je i na otvaranje novih radnih mjesta, što je značilo i sve veću ovisnost o upravi od koje se posao mogao očekivati. Sve se događalo u skladu sa sustavnom politikom odvlačenja ljudi sa zemlje, što je bila praksa u cijeloj državi: *radniku osigurati život dostojan čovjeka*, omogućiti mu tobože lakši život, a zapravo ga odvlačenjem sa zemlje učiniti ovisnim o tzv. državnome poslu i o vlasti. Poslovima na zemlji bavili su se još rijetki, te je zemlja uglavnom ostala neobrađena (još se donekle do danas drži maslinarstvo), urušili su se potporni suhozidovi, zarasli su putovi, posvuda se proširio bor i brnistra. Tek manji dio Podgorana odlazio je do svojih starih kuća i vrtova i pokušavao udovoljiti jednim i drugim obvezama. No gorljivost za lakom zaradom od turizma postajala je sve veća, pa ni danas ne jenjava. Uz to kod mnogih je zavladao stid zbog starih, „nazadnih“ običaja, kojih su se htjeli što prije riješiti. Žurili su se što prije zaboraviti običaje, čak i govor, ne biti više ono što jesu, postati ono što nisu.

Danas, pola stoljeća od nasilnoga preseljenja i svega ružnoga što je uslijedilo, prilično cinično zvuče riječi ondašnjega voditelja Odjela za urbanizam, građevinarstvo i komunalne poslove općine Makarska, Ž. Kovačića, izrečene u članku *Da nije bilo potresa, mnogi bi i danas živjeli od ulja i vina: Najvrednije u potresu je bilo to što smo u kratkom roku, od godinu do godinu i pol, sav taj živalj s Biokova uspjeli preseliti na more. Inače bi se taj proces odvijao desetljećima, a ni dan danas ta seoba ne bi bila završena.*³⁵ Moglo bi se polemizirati sa svakom od tvrdnji u tim dvjema rečenicama, počevši od one da je riječ o živilju s Biokova, iako višestoljetno središte Podgore, kao i drugih mjesta Makarskog primorja, nije bilo na Biokovu, nego podno Biokova. Uostalom, zar je doista zlo obrađivati zemlju i živjeti od poljoprivrede, ulja i vina, primjerice?

Iako se zna da je 1960-ih i 1970-ih, pod utjecajem mnogih društvenih promjena, u svim našim manjim sredinama došlo do raspada patrijarhalnog društva, u potresom zahvaćenoj Podgori taj je proces bio zacijelo ubrzaniji, uvjetovan osobito nasilnim preseljenjem. Počelo je češće dolaziti do konflikata u obiteljima, ne samo do klasičnoga sukoba među naraštajima nego često i oko toga tko je više pridonio gradnji nove kuće: otac ili sin(ovi), jedan ili drugi brat. Ili pak oko toga dokle sežu granice pojedinih lokacija za gradnju. Tzv. državni posao pružao je odrasloj djeci osjećaj materijalne i svake druge neovisnosti, te je

35 Na http://makarsko-primorje.com/index.php?option=com_content&task=view&id=188&Itemid=36.

neposlušnost roditeljima postala gotovo pravilo, a to je rezultiralo novim sukobima. Da su promjene imale normalni, usporeniji tijek, može se vjerovati da bi tih sukoba bilo manje. Zacijelo se ne bi događalo ni to da se gotovo nitko od mladih školovanih Podgorana ne vraća poslije studija u svoje mjesto, a teško da bi Podgora bila, kao što jest, na Makarskom primorju poznata kao mjesto u kojemu se u prvi razred osnovne škole upisuje po dvoje, troje ili četvero učenika na godinu. Za usporedbu – u okolnim mjestima slične veličine (Baška Voda, Brela, Tučepi) situacija je posve drugačija, s pozitivnim kretanjima.

Nemoguće je na kraju se ne upitati: je li Podgora danas lijepa, sa starim i novoizgrađenim hotelima i mnogim betonskim višekatnicama punim turističkih apartmana, s kafićima, restoranima, slastičarnicama, šetnicom uz obalu? Sada, kada je beton ne najčešći, nego jedini građevni materijal, možemo se s nostalgijom pitati: gdje je onaj nekadašnji sklad, ljepota krajobraza? Autorica voli svoje rodno mjesto u kojemu je i odrasla. Zna i da se danas materijalno živi bolje i kvalitetnije no što se ikada živjelo, toliko da mnogi ne znaju ni procijeniti svoje materijalno bogatstvo. No, čovjek današnjice – bio on domaći ili bio turist – traži ipak neke druge kvalitete. Život neumitno teče dalje i tek posljednjih godina stare se podgorske kamene kuće obnavljaju i postaju vile, nerijetko i s bazenima.³⁶ Vrlo je znakovito da se u turističkoj ponudi upravo te vile mogu naplatiti najskuplje, jer imaju ono što traže današnji zahtjevni turisti, a što je većina Podgorana imala do potresa 1962. i što im je oduzeto: mir, čisti zrak, prirodno okruženje, kamen umjesto betona, pogled na more s visine.

Pa iako Ž. Kovačić u već citiranom članku nedavno izjavljuje: *Na kraju je čovjek Makarskog primorja ipak dobio. Ljudi iz ruralnih područja su prešli dolje, postali građani i tu su među nama bez ikakvih ograda,*³⁷ nameće se temeljno pitanje: *Koja je cijena za to plaćena?* I još: *Kakve bi to ograde trebale postojati prema ljudima koji su, iako danas s višim životnim standardom, zapravo višestruki stradalnici?* Uostalom, da nije bilo sile i preskakanja etapa, razvoj bi bio stabilniji, bez stihije. A da se postupalo humanije i da je stradalnicima dopušteno da sami odlučuju hoće li, kada će i gdje će graditi svoje nove kuće uz more, tko danas može tvrditi da se možda ne bi živjelo i bolje? Zadovoljnije, i s manje stresova i frustracija – bez ikakve sumnje.

36 O skladu arhitekture i prirode govori i podatak da je jedna od starih obnovljenih kuća (u zaseoku Marinovićima) na jednom međunarodnom natječaju 2010. proglašena najljepšom vilom na Mediteranu.

37 Na http://makarsko-primorje.com/index.php?option=com_content&task=view&id=188&Itemid=36.

- (2001.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova RH 2001.*,
Državni zavod za statistiku, Zagreb.
- Arhiv župe Uznesenja Marijina, Podgora, *Zgodopisje župe
Podgora*.
- Da nije bilo potresa, mnogi bi i danas živjeli od ulja i vina*, http://makarsko-primorje.com/index.php?option=com_content&task=view&id=188&Itemid=36 (20. 1. 2012.)
- Državni arhiv Zadar, *Matična knjiga umrlih župe Podgora
1802.–1830*.
- Kovačić, S. (1990.), Arcižakan Ivan Pavlinović, prastric Mihovila Pavlinovića U: N. Stančić (ur.), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti* (str. 237-255), Zagreb, Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i SIZ kulture općine Makarska.
- Kunac, A. (1997.), Arheološki radovi na groblju Sv. Tekle u Podgori, *Makarsko primorje*, 3: 91-102.
- Matični ured Makarska, *Matična knjiga umrlih Podgora
1959.–1978*.
- Miličić, M. (1955.), *Nepoznata Dalmacija – studija o seoskoj arhitekturi*, Zagreb, Arhitekt.
- Nadbiskupski arhiv Split, *Popis Castri Podgora 1802.
Novi list*
- Ribičić, A. (1994.), *Bonace i nevere*, Zaostrog, vlastito izdanje.
- Sedam najjačih potresa u Hrvatskoj*, <http://www.jutarnji.hr/sedam-najjacih-potresa-u-hrvatskoj/13678/> (11. 1. 2012.)
- Soldo, J. A. (prir.) (1993.), *Makarski ljetopisi*, Split, Književni krug.
- Stojković, M. (1933.), Podgora u XVII stoljeću – Obiteljske i demotične crtice od 1621 do 1730 godine, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 29: 95-145.
- Šunde, S. (2001.), *Sveti Vicenco mučenik – od Rima do Podgore*, Podgora, Župni ured Uznesenja Marijina u Podgori.
- Šunde, S. (2003.), Podgorski potoci i mlinice, *Makarsko primorje*, 6: 159-191.
- Urlič, V. (2012.), *Potres 1962. godine – Makarsko primorje*, Makarska, Gradski muzej Makarska.